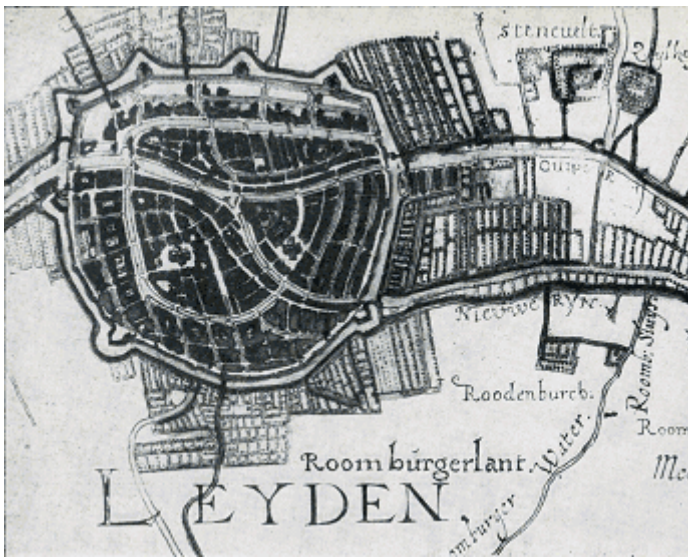

Oproer ten tijde van de bestandstwisten 1614-1621

Een vergelijking tussen
Leiden & Haarlem

Door: Jet van der Meer, 3216527
Email: A.J.vandermeer@students.uu.nl
Adres: Sint Ludgerusstraat 30 bis
3553 CR Utrecht

Onderzoeksseminar III/bachelorscriptie
29-06-2010

Inhoud

Inleiding	blz. 2
I. Waar draaiden de bestandswisten om?	blz. 4
II. Wat was de politieke en religieuze achtergrond van Leiden?	blz. 8
III. Wat was de politieke en religieuze achtergrond van Haarlem?	blz. 11
IV. Hoe verliepen de bestandswisten in Leiden?	blz. 14
V. Hoe verliepen de bestandswisten in Haarlem?	blz. 18
VI. Welke oproer vond in Leiden plaats ten tijde van de bestandswisten?	blz. 22
VII. Welke oproer vond in Haarlem plaats ten tijde van de bestandswisten?	blz. 26
Conclusie: Een vergelijking tussen Leiden en Haarlem	blz. 29
Literatuurlijst	blz. 32

Inleiding

De Nederlanden kwamen in 1572 in opstand tegen de Spaanse overheersing. Door onderlinge verdeeldheid splitsten de Nederlanden zich in gewesten die de Opstand steunden en gewesten die de Spaanse koning (Filips II) steunden. In 1579 tekenden enkele noordelijke gewesten de ‘Unie van Utrecht’, waarin zij afspraken gezamenlijk in opstand tegen de Spaanse overheersing te komen. Op 26 juli 1581 volgde de ‘Acte van Verlatinghe’, waarin de verschillende gewesten zich formeel onafhankelijk verklaarden. Ook de meeste Vlaamse en Brabantse steden sloten zich daarbij aan, maar werden enkele jaren later door de Spanjaarden heroverd. De Staten-Generaal besloten in 1588, drie jaar na de val van Antwerpen, het land zelf te gaan besturen. De Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden, ofwel de Republiek, was geboren.¹

In 1607 kwam het tot een wapenstilstand. Spanje was bereid tot vredesonderhandelingen en in 1609 werd er ook uiteindelijk vrede gesloten. Deze gebeurtenissen werden door heel Europa gezien als successen van de landsadvocaat van de Republiek, Johan van Oldenbarnevelt, en de Hollandse regenten. De vrede bevestigde de scheiding van het noorden en zuiden en het overleven – ten noorden van de rivieren – van de Opstand. Doch nu al waren er alarmerende tekenen van oplopende spanningen binnen de Republiek zelf. Hugo Grotius (1583-1645) was één van de velen die in 1607 voorspelde dat de vrede met Spanje ruimte zou geven aan een roerige periode van factiestrijd, onvrede en volksdruk. Gedurende de eerste helft van de zeventiende eeuw bleek dat zijn voorspelling uit zou komen.² De dubbelzinnigheid in de positie van de gereformeerde kerk in de Republiek – geprivilegieerd maar niettemin een kerk te midden van andere kerken en bovendien de kerk van een minderheid van de bevolking – was in het confessioneel gemengde Holland nooit opgehelderd, noch in een door kerk en overheid beide onderschreven kerkorde vastgelegd. Onderlinge verschillen tussen de gereformeerden waren tijdens de oorlog tegen Spanje door de strijd naar de achtergrond gedrukt. Nu, tijdens de vrede van het 'twaalfjarig bestand' (1609-1621), kwamen die verschillen tot uiting in een felle ruzie. Toen het leergeschil tussen de remonstranten en de contra-remonstranten – ook wel ‘de bestandstwisten’ genoemd – de kerk dreigde te verscheuren, waren de bevoegdheden van de kerk en de overheid niet gedefinieerd, doch beiden waren in het conflict betrokken. Hierdoor kon een theologisch geschil de aanleiding vormen voor scheuring in kerk en maatschappij.³

¹ J. Israel, *The Dutch Republic* (Oxford 1995) 361.

² Israel, *The Dutch Republic*, 421.

³ J. Spaans, *Haarlem na de Reformatie. Stedelijke cultuur en kerkelijk leven, 1577-1620* (Leiden 1989) 217.

In heel de Republiek ontstonden tijdens de bestandstwisten ernstige conflicten omtrent de definitie van de leer van de gereformeerde kerk en de mate van bemoeienis van de overheid in kerkelijke zaken. In veel steden zorgde het leergeschil voor onrust en oproer onder het volk. Ik zal in mijn scriptie de troebelen die ontstonden in Leiden en Haarlem gedurende de bestandstwisten met elkaar vergelijken. In de eerste plaats ga ik uitzoeken waar de bestandstwisten nu precies om draaiden. Vervolgens zal ik van zowel Leiden als Haarlem een duidelijke politieke en religieuze achtergrond schetsen waartegen de bestandstwisten zich afspeelden. Dan zal ik bespreken hoe de bestandstwisten in de twee steden verliepen. Tenslotte zal ik kijken naar de onrust en oproer die in Leiden en Haarlem ontstond naar aanleiding van de twisten, om vervolgens in de conclusie vast te kunnen stellen wat de verschillen en overeenkomsten waren tussen beide steden.

I Waar draaiden de bestandswisten om?

In de jaren negentig van de zestiende eeuw verkondigde Jacobus Arminius voor het eerst zijn onorthodoxe mening over God's gratie en predestinatie als predikant te Amsterdam. Zijn aanstelling als hoogleraar theologie aan de universiteit van Leiden in 1603 ging gepaard met veel tegenstand van een andere hoogleraar theologie aan deze universiteit, de 'precieze' calvinist, Franciscus Gomarus. Pas na deze aanstelling werd de mening van Arminius een kwestie van wijdverspreide academische en kerkelijke zorg.

Het conflict binnen de leer ging in essentie om een verschil in opvatting van de predestinatie⁴. Volgens Arminius en zijn aanhangers verkoos God diegenen tot redding, waarvan hij voorzien had dat ze trouw aan het geloof zouden zijn. Hij ging uit van verkiezing, niet van verwerping. Volgens hem zou het suggereren dat het bij iemands geboorte al vast stond of iemand 'gered' werd of niet betekenen dat de zogenaamde uitverkorenen er op los konden zondigen. Dit zou het hele idee van een christelijke moraal zinloos maken. Arminius pleitte ervoor niet te kort te doen aan de menselijke verantwoordelijkheid. Gomarus en de zijnen leerden dat God's predestinatie absoluut was en niet afhankelijke van menselijke bijdrage. Volgens hen herkende je degenen die 'gered' waren juist aan hun vroomheid. Ze achtten het godslasterend dat er gesuggereerd werd dat mensen een rol hadden in hun eigen redding. Zij beschouwden het idee van in de hemel terecht komen door middel van goede werken als verwant aan de 'paapsche dwaalleer'. Hier werd het katholicisme mee bedoeld.⁵ Voor Gomarus en de andere calvinisten stond de volstreekte soevereine vrijheid van God's wil, als enige grond van de menselijke heilszekerheid, op het spel.⁶ Naast het puur religieuze aspect van het conflict, was er ook nog een groot verschil in opvatting betreffende de invloed van de wereldlijke overheid op kerkelijke zaken. Arminius en zijn aanhangers waren bereid om een bredere rol toe te kennen aan de christelijke magistraat in kerkelijke zaken. Gomarus en aanhang prefereerde enkel de bescherming van de magistraat, zonder verdere bemoeienis.⁷

De gomaristen waren bang dat de verspreiding van Arminius' ideeën de eenheid binnen de gereformeerde kerk zou bedreigen. Onder meer door het politieke klimaat in de

⁴ Christelijk leerstuk dat het lot van mensen door God is voorbeschikt, hetzij dat zij zijn uitverkoren tot eeuwig heil, hetzij veroordeeld tot eeuwige verdoemenis. Deze leer werd in aangescherpte vorm een van de centrale leerstukken van het calvinisme.

⁵ C. Kooi, *Liberty and religion. Church and State in Leiden's Reformation, 1572-1620* (Leiden 2000) 132-134.

⁶ W. Nijenhuis, 'De publieke kerk veelkleurig en verdeeld, bevoorrecht en onvrij 1579-1621', in: D.P. Blok (ed.), *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, deel 6 (Bussum 1979) 325-343, 334.

⁷ A. Th. van Deursen, *Mensen van klein vermogen. Het kopersgeld van de Gouden Eeuw* (Amsterdam 1992) 304-306.

Republiek bleek dit een reële angst. In 1609 overleed Arminius, Oldenbarnevelt sloot in dit zelfde jaar het twaalfjarig bestand, waarin een wapenstilstand tussen de Republiek en Spanje werd vastgelegd, na veertig jaar oorlog. De militaire aanvoerder en stadhouder prins Maurits van Nassau was tegen dit bestand, evenals de kooplieden die baat hadden bij de zich uitbreidende Oost-Indische handel en het beschermd wilden zien tegen de Spanjaarden. Daarnaast kwam er protest uit kerkelijke hoek: veel gereformeerde protestanten, zelf vluchtelingen of kinderen van vluchtelingen uit de zuidelijke Nederlanden, zagen de vrede als verraad van hun zuiderse mede gelovigen. Wat in eerste instantie begon als een leerstellig conflict over zonde en redding, veranderde begin zeventiende eeuw in een nationaal conflict die de stabiliteit en het bestaan van de Republiek bedreigde. De twist viel samen met de omstreden vragen omtrent het wel of niet voortzetten van de oorlog met Spanje, de rol van de stadhouder in het beleid van de Republiek, de promotie van de Nederlandse, ontluikende overzeese handel en het doorlopende debat over de afkondiging van een uniforme, gereformeerde kerkelijke orde voor alle zeven gewesten. Tegen deze woelige achtergrond zorgde het conflict tussen de arminianen en de gomaristen voor een landelijke verscherping die binnen de steden en congregaties geweld op deed laaien en leidde tot scheuring.⁸

Vanaf 1610 zorgden de verwerking van de geschriften van Arminius in pamfletten, en de aanbidding van een formeel verzoekschrift of ‘remonstrantie’ aan de Staten van Holland waarin hun standpunt werd uitgelegd en er steun van de Staten werd gevraagd, voor een gepolariseerd land en een verdeelde kerk. De contra-remonstranten kwamen als een reactie op de remonstrantie met een ‘contra-remonstrantie’, hier werd in geëist dat alle gelovigen zich bij de orthodoxe kerkleer zouden aansluiten. Er ontstond een minderheid van arminianen of ‘remonstranten’, deze kregen steun van Oldenbarnevelt en de stedelijke regenten. Tevens waren ze voor een open kerk met veel overheidsbemoediging. Hier tegenover stond een meerderheid van gomaristen of ‘contra-remonstranten’, zij zochten de patronage van prins Maurits en pleitten voor een onafhankelijke, gesloten kerk. De Staten van Holland aanvaardden in grote meerderheid de scheidsrechtersrol. Hun streven was een op ruime leest geschoeide, gereformeerde volkskerk in stand houden. Het werd gezien als een taak van de wettige overheid om voor rust en orde te zorgen, tot behoud van eenheid en vrijheid. Het gevolg was de ‘resolutie der Staten van Holland’ in 1610. Hierin werd besloten dat de geloofspunten van de remonstranten in bescherming zouden worden genomen en dat er een zwijgplicht werd opgelegd inzake prediking van en onderzoek naar moeilijke theologische

⁸ Kooi, *Liberty and religion*, 132-134.

problemen.⁹ De bestuurders wilden tegen elke prijs de kerkelijke eenheid bewaren en het wettig politieke gezag handhaven. De door zo velen belaagde minderheid van remonstranten kon rekenen op de machtige steun van Oldenbarnevelt en zijn partij. Doch elke maatregel van het publieke gezag om de partijstrijd te beperken of te matigen was als olie op het vuur. De massale steun vanuit het volk voor de contra-remonstranten heeft de verzoeningspolitiek van de regenten doen falen.¹⁰

In 1614 wist Oldenbarnevelt in de Staten van Holland de ‘resolutie tot vrede der kerk’ er door te krijgen. Hierin stond voorgeschreven wat voortaan in de kerk op leerstellig gebied verkondigd mocht worden en er werd op wederzijdse tolerantie aangedrongen.¹¹ Niet door de invloed van hun godsdienstig beginselen, slechts door de steun van de binnenlandse politiek konden de remonstranten zich op dit punt nog handhaven.¹² De resolutie van 1614 bleek een schijnvrede: in het zelfde jaar nog hernieuwden de vijandelijkheden zich. Dit was het gevolg van het feit dat de door de contra-remonstranten geëiste bijeenroeping van een nationale synode werd afgewezen door de Staten van Holland.¹³ De kerkelijke partijchap werd gevaarlijker naar mate zij het gelaat meer wendde naar de kant der staatsaangelegenheden.

Maurits had vooralsnog geen duidelijke kant gekozen, zijn ideaal was een soort scheiding in twee verbonden kerken geweest.¹⁴ Dit veranderde toen de prins in juli 1617 in Den Haag een contra-remonstrantse kerkdienst bij woonde, en daar mee duidelijk zijn voorkeur toonde. In augustus van dat jaar liet Oldenbarnevelt, bang dat Maurits op een staatsgreep aanstuurde, de Staten de ‘scherpe resolutie’ aannemen. Deze resolutie gaf onder andere de steden in Holland de mogelijkheid zelfstandig huurtroepen, of, ‘waardgelders’, aan te nemen, om onlusten te voorkomen. De realiteit was dat deze resolutie voornamelijk werd gebruikt tegen de opstandige aanhang van de contra-remonstranten. Met de oprichting van stedelijke militia's ondermijnde Oldenbarnevelt echter het gezag van de opperbevelhebber van het staatse leger, Maurits. Dit was voor Maurits onacceptabel. De stadhouder beschouwde het als een aanslag op zijn positie en prestige als opperbevelhebber. Hij pleegde hierop een staatsgreep, ontsloeg de waardgelders en op negenentwintig augustus 1618 liet hij Johan van Oldenbarnevelt en zijn medestanders arresteren op verdenking van hoogverraad. Op twaalf

⁹ H. Gerlach, ‘Het bestand in de Noordelijke Nederlanden 1609-1621’, in: D.P. Blok (ed.), *Algemene geschiedenis der Nederlanden VI* (Bussum 1979) 298-314, 300.

¹⁰ Deursen, *Mensen van klein vermogen*, 310.

¹¹ Gerlach, ‘Het bestand in de Noordelijke Nederlanden 1609-1621’, 302.

¹² J. Reitsma, *Geschiedenis van de Hervorming en de Hervormde Kerk der Nederlanden* (‘s-Gravenhage 1949) 224.

¹³ Gerlach, ‘Het bestand in de Noordelijke Nederlanden 1609-1621’, 302.

¹⁴ Reitsma, *Geschiedenis van de Hervorming en de Hervormde Kerk der Nederlanden*, 226-227.

mei 1619 werd Johan van Oldenbarnevelt ter dood veroordeeld, wegens landverraad en hoogverraad.¹⁵ Tenslotte was Dordrecht tussen 1618 en 1619 het toneel van een landelijke vergadering die uiteindelijk zou leiden tot de definitieve overwinning van de contra-remonstranten. Tijdens deze ‘Synode van Dordrecht’ werd bepaald dat de contra-remonstrantse leer de blijvende overheidssteun kreeg, wat maakte dat de vervolging van de remonstranten verhevigde en vele aanhangers van Arminius zich gedwongen zagen het land te verlaten.¹⁶

¹⁵ Gerlach, ‘Het bestand in de Noordelijke Nederlanden 1609-1621’, 307-310 .

¹⁶ Reitsma, *Geschiedenis van de Hervorming en de Hervormde Kerk der Nederlanden*, 234.

II

Wat was de politieke en religieuze achtergrond van Leiden?

Industriestad Leiden ging in juni 1572 over naar de kant van de Opstand.¹⁷ Naast de Universiteit was de belangrijkste pilaar van de stad de textielindustrie. De Opstand zorgde voor de wedergeboorte van deze industrie, er volgde namelijk na het beleg een periode van bloei. Deze bloei hing samen met het verval van de ‘oude draperie’, de industrie van de oude, zware, Leidse lakens. Toen de oorlog zich na 1570 verplaatste naar het zuiden, kwamen veel economische en religieuze vluchtelingen van uit de zuidelijke Nederlanden naar het noorden, naar de bevrijde provincies. De industrieën van nieuwe manufacturen die eerder in de zuidelijke steden bloeiden, brachten zij door middel van hun kennis en vaardigheden met zich mee. Zo ontwikkelde zich de opkomst van de ‘nieuwe draperie’, de bereiding van lichtere weefsels. De immigranten vitaliseerden Leiden’s industriële economie. De magistraat van Leiden bemoedigde de immigratie dan ook om de afzwakkende productie nieuw leven in te blazen.¹⁸ Bijna alle zuidelijke immigranten werden lid van de gereformeerde kerk, tijdgenoten gaven hun veronderstelde vurigheid in zaken van geloof de schuld voor de controversies die Leiden haar religieuze gemeenschap zouden teisteren.

De protestanten in de stad pleitten in de jaren zeventig van de zestiende eeuw nog niet voor het exclusieve recht op aanbidding, dit gaf aan dat de protestanten nog in de minderheid waren. Daarnaast was het deels te wijten aan het verlangen van Stadhouder Willem van Oranje naar religieuze vrede binnen de steden die aan hem geallieerd waren. Deze periode van officiële tolerantie was echter van korte duur en er volgde al snel een golf van anti-katholicisme.¹⁹ Op veertien oktober 1574 verving de stadhouder de Leidse stadsraad en de burgemeesters door politiek loyale mannen. Hierdoor verdween alle pro-Spaanse sentiment uit de regering van Leiden. De stad was nu volledig aan de kant van de Opstand. Gezien de verbinding tussen politieke en religieuze weerstand, betekende dit voor de gereformeerde congregatie dat de stad haar nieuwe regenten -als ze nog geen lid van de kerk waren- op zijn minst minder vijandelijk moesten zijn tegenover het vooruitzicht van religieuze hervorming.²⁰ Om de autonomie van de gereformeerde kerk te behouden werd de eerste provinciale synode in Dordrecht gehouden in juni 1574, deze omschreef de aanstelling van predikanten als een exclusief recht van de kerkenraad. Leiden’s magistraat erkende de macht van prediken en

¹⁷ Kooi, *Liberty and religion*, 31.

¹⁸ P. J. Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad. Eene Hollandsche stad onder de Republiek* (’S-Gravenhage 1916) 69.

¹⁹ Kooi, *Liberty and religion*, 31-32.

²⁰ *Ibidem*, 38.

vonden dat het beroepen van predikanten voor de publieke kerk hun zorg zou moeten zijn. Zoals in vele Hollandse steden was men van mening dat deze nieuwe, innovatieve, geestelijke organisatie nauwkeurig moest worden gereguleerd en overzien. De gereformeerde leiders stelden daarentegen juist de autonomie en onafhankelijkheid van de lokale kerkenraden voor op.²¹

In 1578 vormden de religieuze tegenstanders van de Spaanse macht één front met als uiteindelijk resultaat dat de gereformeerde christenen niet slechts getolereerd werden, maar de exclusieve, officiële voorkeur genoten. Op drie juni 1578 volgde de eerste nationale synode in Dordrecht. Deze bevestigde de onafhankelijkheid van de publieke kerk. Haar vrijheid om eigen predikanten, kerkouderen en diaken te kiezen, zonder wereldlijke bemoeienis of supervisie, werd erkend.²² Doch de Hollands stedelijke regenten waren niet geneigd zich aan de eisen van de nu ook in staatkundige zaken optredende calvinistische predikanten te onderwerpen. Het Leidse bestuur in het bijzonder verzette zich tegen de eisen van kerkelijke zijde. Zij wilden zelf toezicht op de kerkelijke zaken en beschouwden dit als onvervreemdbaar recht der overheid.²³ Zo zag ook Jan van Hout dit, secretaris binnen het Leidse bestuur tot 1609. De secretaris articuleerde de religieuze en politieke visie van het Leidse magistratuur. Van Hout's visie legde de nadruk op wereldlijke controle van de publieke kerk. De persoonlijkheid van Van Hout vertoonde sterke antiklerikale trekjes.²⁴

De onenigheden tussen magistratuur en kerkenraad waren te herleiden tot één centrale, onderliggende vraag: wie regeerde er over de publieke kerk? Controversies omtrent het antwoord op deze vraag leidden in 1579 tot een conflict in Leiden. De kerkenraad selecteerde in 1579 haar kandidaten voor de kerkambten en presenteerde de namen van de twaalf ouderlingen en twaalf diaken in de congregatie. Deze verklaarde dat ze, als er niks op tegen was, een week later de helft van de genomineerden aan wilde wijzen voor de kerkenraad. Ze presenteerde de namen van de kandidaten echter niet aan de burgemeesters voor goedkeuring, voordat ze de namen bekend maakte aan de gereformeerde gemeenschap. Zo werden de namen van mogelijke ambtenaren van de publieke kerk openlijk bekend, nog voordat de civiele autoriteiten de kans hadden om hun af- of goedkeuring te geven. Dit zorgde voor bijna twee jaar van controversie over de natuur van de publieke kerk en de rol van het magistratuur erin. Deze controversie moet gezien worden tegen een achtergrond van een groeiende radicalisering van de calvinistische partij binnen de rebellerende Republiek in de late jaren

²¹ Ibidem, 42.

²² Kooi, *Liberty and religion*, 55.

²³ Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad*, 80.

²⁴ Kooi, *Liberty and religion*, 24.

zeventig van de zestiende eeuw.²⁵ Het uiteindelijke ‘Arbitrale Akkoord’, dat gesloten werd in november 1580, was een compromis bedoeld om een schisma binnen de gereformeerde kerk te voorkomen. De magistraat verkreeg het recht om ouderlingen en diaken aan te wijzen uit kandidaten die de kerkenraad had genomineerd. Tevens kreeg zij het recht om eigen observanten te hebben bij de vergaderingen van de kerkenraad. De Leidse gereformeerde kerk had nooit ontkend dat ze verlangde naar overheidsprotectie en goedkeuring, maar weigerde deze veilig te stellen ten kosten van haar autonomie. Het conflict van 1579 onthulde hoe diep de calvinistische toewijding aan een autonome, confessionele kerk was en hoe serieus de stadsoverheid zichzelf beschouwde als een gereformeerd, christelijk magistraat.²⁶

Gedurende de jaren negentig en de eerste jaren van de zeventiende eeuw ontbrak het in Leiden aan kerkelijke controversie. Er diende zich een periode van consolidatie en compromis aan. De economische hernieuwing en groei kreeg de prioriteit in plaats van kerkelijke vraagstukken. Het sociale karakter van de kerkenraad onderging een transformatie: steeds meer van Leiden haar politieke elite, raads mannen, burgemeesters en wethouders dienden in de kerkenraad. De regenten van Leiden hadden duidelijk geconcludeerd dat een zekere mate van overlap tussen de stadsraad en kerkraad, het mengen van de stad haar politieke en religieuze elites, een grotere mate van harmonie in de publieke congregatie zou garanderen. Tot het uitbreken van de arminiaanse controversie waren de gereformeerde predikanten in Leiden over het algemeen een vreedzamere groep dan haar voorgangers. Er was een nieuwe geest van samenwerking ontsproten binnen de gereformeerde kerk.²⁷ Na de dood van secretaris Van Hout bleef zijn opvolger Joost van Swanenburch, met pensionaris Nicolaar van Zeyst, in de zelfde, libertijnse richting werkzaam. De Leidse gedeputeerden naar de Statenvergadering behoorden nog altijd tot de partij die de landsadvocaat Johan van Oldenbarnevelt krachtig steunde in zijn pogingen om de steeds dreigender opkomende verschillen die kerk en staat verdeelden te onderdrukken door het autoritaire gezag van de Staten van het gewest.²⁸

²⁵ Kooi, *Liberty and religion*, 56-58.

²⁶ *Ibidem*, 88-89.

²⁷ *Ibidem*, 131.

²⁸ Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad*, 99.

III

Wat was de politieke en religieuze achtergrond van Haarlem?

Pas laat, in het jaar 1577, trad Haarlem toe tot de Staten van Holland.²⁹ De Haarlemse economie had het tijdens het beleg zwaar te verduren gehad. De stad kreeg te maken met de hoge kosten van het onderhoud van het garnizoen en zag zichzelf bekneeld door de handelsblokkade van het omringende opstandige gebied. In 1576 brandde een groot deel van de stad af. Na de overgang onder het bestuur van Willem van Oranje bleef Haarlem groeien en werd het naar de toenmalige maatstaven een grote stad.³⁰ Vóór de opstand was binnen de Haarlemse economie de bierbrouwerij het belangrijkste geweest, daarna verplaatste het economische zwaartepunt zich naar de draperie, deze maakte in de eerste helft van zestiende eeuw een periode van bloei door. Omstreeks 1560 raakte de Haarlemse draperie in het slop, nu leefde de linnennijverheid juist op en deze had tijdens het hoogtepunt van de draperie juist een aanzienlijke neergang doorgemaakt. Na 1577 waren de linnenhandel en nijverheid de belangrijkste factoren van de Haarlemse economische bedrijvigheid, dit was mede te danken aan de grote stroom vluchtelingen uit de zuidelijke Nederlanden die de oorlogsellende en onderdrukking van andersdenkenden wilden ontvluchten. Een groot deel van hen vestigde zich in Haarlem, onder wie vele gespecialiseerde arbeidskrachten.³¹ Onder de Haarlemse predikanten waren mannen van Zuid-Nederlandse afkomst. Van deze immigranten werd vaak beweerd dat zij steiler in de leer waren dan de autochtone Hollanders.³² Haarlem kreeg te maken met een toenemende bevolking op een te klein oppervlak, onder wie veel nieuwkomers, met uiteenlopende culturele en godsdienstige achtergronden. De overheid had zich de taak gesteld de hier uit voortvloeiende spanningen beheersbaar te houden.³³

Het Haarlemse stadsbestuur was tussen 1520 en 1577 afkerig geweest van religieuze veranderingen binnen haar stad. Het stadsbestuur bleef zeer beslist katholiek en was niet bereid zich aan te sluiten bij de opstand. Desalniettemin trad zij niet streng op tegen de aanhangers van andere confessies. Waar mogelijk beschermde het stadsbestuur de eigen burgers, ook de onrechtzinnige onder hen.³⁴ Toen Haarlem tot de Staten van Holland toe trad, wilde de magistraat alleenrecht voor het katholieke geloof, Willem van Oranje wilde zijn

²⁹ Spaans, *Haarlem na de Reformatie*, 68.

³⁰ *Ibidem*, 19.

³¹ G. Dorren, *Eenheid en verscheidenheid. De burgers van Haarlem in de Gouden Eeuw* (Amsterdam 2001) 20-21.

³² G. F. van der Ree-Scholten, *Deugd boven geweld: een geschiedenis van Haarlem, 1254-1995* (Hilversum 1995) 201.

³³ Dorren, *Eenheid en verscheidenheid*, 13.

³⁴ Spaans, *Haarlem na de Reformatie*, 46-47.

religievrede van 1577 echter ook in Haarlem ingevoerd zien. Uiteindelijk behielden de katholieken hun vrijheid, maar was het stadsbestuur verplicht concessies te doen aan de gereformeerden. Vooralsnog bestond er een situatie in Haarlem waarin de gereformeerden en katholieken vreedzaam naast elkaar leefden.³⁵ Na vier jaar vond de periode van religievrede ook in Haarlem haar einde en de opkomst van de gereformeerde kerk als de publieke kerk was een feit. Er was echter nog altijd sprake van verdeeldheid en tolerantie. In principe mocht iedereen zich bij een kerk naar keuze aansluiten, met als enige uitzondering de leden van het stedelijk bestuur: voor hen was het niet mogelijk openlijk lid te zijn van een andere dan de publieke kerk.³⁶ Het stadsbestuur erkende op gebied van publieke moraal alleen de traditionele, algemeen christelijke normen en waarden. In plaats van de oude eenheid van burgerlijke en kerkelijke gemeenschap, schiep men een algemeen christelijke stedelijke cultuur die niet aan één van de confessies was gebonden. Doordat deze stedelijke cultuur alle kerken inkapselde, kon geloofsverschil geen verdelende kracht in de stedelijke samenleving worden.³⁷ Het beeld van de Haarlemse kerk als in de eerste plaats een stadskerk, doorkruiste de identificatie van de Haarlemse gereformeerde kerk met de landelijke kerkelijke organisatie.

Binnen de stad hadden de burgemeesters het toezicht over allerlei stedelijke instellingen en diensten. Begin zeventiende eeuw bevonden zich onder de zittende burgermeesters een aantal aanhangers van Oldenbarnevelt. Gerrit van der Laan en Johan de Haen waren beiden verklaarde partijgangers van Oldenbarnevelt. Als christelijke overheid voelde het Haarlemse stadsbestuur zich eveneens verantwoordelijk voor kerkelijke zaken.³⁸ Op vrijwel alle gebieden waar de kerk traditioneel rechten kon doen gelden nam de controle van de stedelijke overheid toe. De bemoeienis van de stedelijke overheid met de opbouw van de gereformeerde kerk was dus groot. Het stadsbestuur hield vast aan haar traditionele rol als beschermheer van de kerk. Ze bemoeide zich niet met de leer, maar op het materiële vlak was de publieke kerk vrijwel volledig van haar afhankelijk. De keuze van de te beroepen personen was de zaak van de kerkenraad, maar de burgemeesters verlangden dat de kerkenraad hun goedkeuring vroeg alvorens bij de benoeming van een nieuwe predikant stappen te ondernemen.³⁹ Dit verlangen van het Haarlemse stadsbestuur naar meer invloed op kerkelijke benoemingen, deelden de Staten met haar. Vóór 1572 was reeds een kerkorde voor de landelijk georganiseerde gereformeerde kerk ontworpen, deze was vast gelegd tijdens een

³⁵ Spaans, *Haarlem na de Reformatie*, 68.

³⁶ *Ibidem*, 192.

³⁷ Dorren, *Eenheid en verscheidenheid*, 134.

³⁸ Spaans, *Haarlem na de Reformatie*, 21.

³⁹ *Ibidem*, 89.

synode in 1571, te Emden. De kerk zou vergaand zichzelf gaan besturen, beschermd door de overheid, zonder inmenging van de overheid in kerkelijke aangelegenheden. Dit besluit was echter niet toegesneden op een publieke gereformeerde kerk. In de Unie van Utrecht werd geëist dat soevereine staten een grote mate van zeggenschap in de door hen hervormde en beschermde kerken voorbehouden zou worden. Desalniettemin hielden de synoden vast aan de kerkelijke zelfstandigheid bij kerkelijke benoemingen, dit was voor de Staten onaanvaardbaar. In 1576, 1583 en 1591 presenteerden de Staten daar op zelf ontworpen kerkorden, die uit gingen van meer invloed op de kerkelijke benoemingen door de wereldlijke overheden. Het kwam niet tot een overeenkomst, en als gevolg bezat de gereformeerde kerk geen door synode en Staten aanvaarde kerkorde. Van grote problemen, die als gevolg hiervan de kop op zouden kunnen steken, was echter nog geen sprake. Veel steden hanteerden een compromismodel. In Haarlem verliep het beroepen van nieuwe predikanten in onderling overleg met de burgemeesters. De wensen van de burgemeesters telden in Haarlem doorgaans zwaar.⁴⁰

In Haarlem vestigde de gereformeerde kerk zich pas laat en de gereformeerde gemeente begon haar bestaan als slechts één van de vele Haarlemse kerkelijke gemeenschappen, onder beschermheerschap van de overheid. De gereformeerde kerk ontpopte zich meer als een stadskerk dan als een bouwsteen van de landelijke, kerkelijke organisatie in de Republiek. De kerk had nauwe banden met de stedelijke elite. Zelfs tijdens de bestandstwisten, toen de Haarlemse kerk mee werd gezogen in het conflict tussen Oldenbarnevelt, die de kerkorde van 1591 wilde handhaven, en de contra-remonstranten die daar tegen waren, bleef zij zich nog heel lang gedragen als een stadskerk.⁴¹

⁴⁰ Spaans, *Haarlem na de Reformatie*, 204-205.

⁴¹ *Ibidem*, 237-238.

IV

Hoe verliepen de bestandstwisten in Leiden?

In Leiden bleef de verhouding tussen magistraat en kerk gespannen. Het in 1580 gesloten Arbitraal Akkoord voldeed niet aan het calvinistische beginsel van zelfstandigheid van de kerk tegenover de staat.⁴² Met de publieke verkondigingen van het verschil in visie op de predestinatie door hoogleraren Gomarus en Arminius, in 1604 en 1605, aan de Universiteit van Leiden, duurde het dan ook niet lang voordat de publieke kerk ook bij de controverse betrokken was. De geestelijken in Leiden waren verdeeld over het onderwerp: Adrianus Borrius, predikant sinds 1604, hing Arminius aan, en Festus Hommius, predikant en theoloog, was een gomarist. Gedurende de zomer van 1605 werd door de kerkenraad de eerste poging gewaagd te bemiddelen tussen de verschillende professoren en predikanten. Het doel was het conflict proberen op te lossen zonder de congregatie te schaden. Ook de magistraat zette zich al snel in om in eerste instantie enkel verder debat binnen haar eigen gereformeerde kerk te verhinderen. De magistraat raakte echter intensief betrokken bij de twist toen het een zaak van de provinciale synode dreigde te worden, en dus buiten haar jurisdictie zou treden. Ondanks de inspanningen van de regenten van Leiden om de twist binnen haar stadsmuren te houden, groeide de controverse uit tot het synodaal level en kwam het verstrikt in een langdurig politiek debat over het aanroepen van een nationale synode om de vragen omtrent de verhouding tussen kerk en staat op te lossen.⁴³ Het Gerecht van Leiden wilde het tolerantiebeleid van de Staten volgen. Dit hield in dat de remonstrantse partij zou worden beschermd. De volgelingen van Arminius steunden namelijk de visie van de publieke kerk als overheidslichaam, ondergeschikt aan de autoriteit van de magistraat. In de zomer van het jaar 1610 escaleerde het conflict tussen de Leidse remonstranten en contra-remonstranten. De ruzies verplaatsten zich naar openbare ruimten en er was steeds meer sprake van persoonlijke aanvallen op predikanten, binnen en buiten de kerken. De aanvallen en ruzies waren op dit punt zo frequent en gewelddadig dat het Gerecht zich genoodzaakt zag een decreet uit te brengen dat verdere oproer verbood.⁴⁴ De magistraat beschouwde het aanvallen van dienders van de kerk, die zij hadden aangewezen, als aanvallen jegens hen zelf en de wettelijke overheid. De rebellen en ruziemakers zouden vervolgd worden als verstoorders van de vrede. Leiden voerde in 1613 Hugo Grotius' 'resolutie voor vrede van de kerk' in. Deze resolutie verbood Hollandse predikanten publiekelijk te preken over het onderwerp van predestinatie.

⁴² Nijenhuis, 'De publieke kerk veelkleurig en verdeeld, bevoorrecht en onvrij 1579-1621', 325.

⁴³ Kooi, *Liberty and religion*, 135-136.

⁴⁴ *Ibidem*, 138.

De aanhoudende spanningen binnen de Leidse, gereformeerde gemeenschap maakten alle aspecten van kerkregelingen tot een gevoelige kwestie, vooral het beroepen van nieuwe predikanten. Hier was juni 1610 het eerste voorbeeld van, toen de magistraten een opvolger voor Egbertus Emilius en zes extra predikanten zochten. Borrius keurde de door de magistraat gekozen kandidaten goed, maar Hommius voerde fel protest. De verschillen waren duidelijk: contra-remonstranten liepen uit diensten gepredikt door Borrius en Arnoldi en remonstranten weigerden diensten bij te wonen door Hommius, Spranckhuysen en Colonuis. Leiden's publieke kerk dreigde uiteen te vallen. De magistraat wilde schisma voorkomen en probeerde stabiliteit te verkrijgen in het kerkelijk leiderschap. Men dacht dit te kunnen bereiken door het lidmaatschap van de kerkenraad enkele jaren te bevriezen. In 1615 bleek echter al dat de strategieën van de magistraat om de vrede te bewaren hadden gefaald. Het bevriezen van de kerkenraad had er juist voor gezorgd dat de permanente ouderlingen ook verdeeld en gepolariseerd raakten. Toen het tijd werd een nieuwe kerkenraad te verkiezen voor 1615, riep de magistraat de predikanten op en liet weten enkel het streven te hebben om de kerk te laten besturen door vreedzame mannen, zonder te geven om hun visie op de remonstranten en contra-remonstranten. Hierop beloofde de predikanten te streven naar 'egaliteit': zowel remonstranten als contra-remonstranten zouden in gelijke aantallen gerepresenteerd worden in de kerkenraad. Met het aanstellen van de prominente, remonstrantse predikant Dwingelo, in november 1615, ging het al fout.⁴⁵

Begin 1617 werd duidelijk dat er daadwerkelijk sprake was van een schisma binnen de Leidse congregatie. De remonstranten en contra-remonstranten predikten ieder om de beurt in de St. Peter en St. Pancras kerken.⁴⁶ Prins Maurits stapte officieel over naar contra-remonstrantse kant, en moedigde daarmee ook de Leidse contra-remonstranten aan. In september van dat jaar stond het vroedschap van Leiden toe dat er twee compagnieën van waardgelders werden aangenomen, in verband met de van contra-remonstrantse zijde geuite bedreigingen tegen de stadsregering.⁴⁷ De schutterijen waren volgens het vroedschap niet meer te vertrouwen omdat ze vol zouden zitten met contra-remonstranten. Om de recalcitrante schutterij onder controle van de magistraat te brengen, eisten de burgemeesters dat alle schutters een nieuwe eed zouden afleggen aan het stadsbestuur.

⁴⁵ Kooi, *Liberty and religion*, 140-144.

⁴⁶ *Ibidem*, 147.

⁴⁷ *Ibidem*, 149.

Men was in het Leidse vroedschap bij overgrote meerderheid vastbesloten de landsadvocaat in zijn strijd voor de rechten der Staten van Holland te steunen, desnoods tegenover Maurits en de meerderheid van de provincie, die de contra-remonstranten al met alle macht steunden. Ze stoorde zich daarbij niet aan de toenemende ontevredenheid van de meerderheid van de stad.⁴⁸ De verkiezing van de kerkenraad werd in 1618 alleen maar moeilijker. Contra-remonstranten weigerden samen met remonstranten in één dezelfde kerkenraad te gaan. De gereformeerde gemeenschap in Leiden was nu formeel gespleten.⁴⁹ De remonstranten, die altijd de bescherming van de magistraat hadden genoten, presenteerden zich nu als de vervolgde minderheid, op het punt om afgesneden te worden van het kerkelijke etablissement. In de zomer van 1618 vielen Oldenbarnevelt en zijn partij in Holland en drieëntwintig augustus werden de waardgelders in Leiden ontslagen. Op tweeëntwintig oktober viel Maurits met zijn troepen de stad binnen. Het hele college van ouderlingen werd vervangen. Veertien leden van het Leidse vroedschap werden weg gestuurd en negentien nieuwe staatsraadlieden werden aangenomen. De uitkomst van de synode bevestigde het calvinistische karakter en doctrine van gereformeerde kerk en wees de arminiaanse visie op de predestinatie en redding af als ketterij. De remonstranten werd de keuze voorgelegd zich te verzoenen met de kerk of er compleet uit verwijderd te worden.⁵⁰

Tot de coup van Maurits in 1618 bleef de benadering van het conflict door de Leidse magistraat er één van onbetwiste steun aan beleid van tolerantie, opgesteld door de Staten van Holland. Voor de magistraten was het een kwestie van politieke autoriteit, voor de predikanten één van fundamentele doctrine en kerkelijke onafhankelijkheid. Het feit dat de Leidse magistraat te maken had met felle contra-remonstranten in hun stad, was te wijten aan een aantal factoren. Ten eerste was er in Leiden sprake van een grote populatie van immigranten uit Vlaamse, Brabantse of Walloonse gebieden. De zuidelijke wortels van deze nieuwelingen werden geassocieerd met nauwkeurig calvinisme.⁵¹ De meeste aanhangers van Arminius waren geboren Leidenaren. De vluchtelingen die uit het zuiden waren vertrokken om religieuze redenen, ze zagen de remonstranten wellicht als gevaarlijk, verkapt katholicisme en het deed hun denken aan de gehate Spaanse regering. In een gemengde kerkenraad van zowel contra-remonstranten als remonstranten, gaven de Vlamingen bij de contra-remonstranten de toon aan. Het aandeel van de vreemdelingen in de kerkelijke

⁴⁸ Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad*, 106.

⁴⁹ Kooi, *Liberty and religion*, 149-150.

⁵⁰ *Ibidem*, 153-155.

⁵¹ Kooi, *Liberty and religion*, 141.

woelingen was dan ook bijzonder groot.⁵² Een ander aspect was de onvrede die in het begin van de zeventiende eeuw ontstond in arbeiderssteden als Leiden. De vrede bracht concurrentie van andere industriële gebieden in Zuid-Nederland. De economische druk leidde tot verslechterde omstandigheden onder de ambachtslieden en dit uitte zich deels in een militante vorm van volks contra-remonstrantisme.⁵³

⁵² A. Th. van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen. Kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt* (Assen 1974) 314.

⁵³ Israel, *The Dutch Republic*, 336.

V

Hoe verliepen de bestandstwisten in Haarlem?

Tijdens de bestandsjaren werd de kerkorde opnieuw onderwerp van discussie. Haarlem was één van de steden die de politiek van Oldenbarnevelt inzake de kerkorde ondersteunde. De Haarlemse burgemeesters wilden de autoriteit die hen in hun ogen over de kerk toekwam formaliseren. Deze autoriteit had de christelijke overheid tenslotte van oudsher uitgeoefend over de katholieke kerk, vóór de invoering van de reformatie. Dit stuitte op weerstand van een groot deel van de Haarlemse kerkenraad. De bestandstwisten draaiden in Haarlem om de kwestie omtrent de invoering van de kerkorde en niet om de leer. De leergeschillen die in Leiden zo nadrukkelijk aanwezig waren, speelden in de Haarlemse twisten dus geen centrale rol. Dit was mede te wijten aan het feit dat de predikanten allen het contra-remonstrantse standpunt toegedaan was. De burgemeesters oefenden ook geen druk op de kerk uit om een remonstrantse predikant benoemd te krijgen. Ze wensten in hun stad geen predikanten wier loyaliteit aan de landelijke kerkelijke organisatie groter was dan die aan de stad. Desalniettemin speelden de aanhangers van de leer van Arminius in op de aanwezige neiging van de het stadsbestuur om de kerk te controleren.

In mei 1612 bleek dat de Staten de gereviseerde kerkorde van 1591 niet algemeen aanvaard kregen. Er werd echter wel besloten dat de steden die dat wilden, de kerkorde in mochten voeren. Het vroedschap van Haarlem besloot dat zij één van die steden zou zijn. In de zomer van dat jaar beriep de kerk drie nieuwe predikanten: Verhoeven, Geesteranus en Junius. De voorkeur van de kerkenraad ging uit naar Verhoeven, de magistraat zag het liefst Geesteranus op de preekstoel. Uiteindelijk werden beide mannen als kandidaat beroepen. Dankzij dit compromis leed zowel de magistraat als de kerkenraad geen gezichtsverlies. Het was een compromis geweest in de lijn van de traditionele manier van het beroepen van predikanten: in onderling overleg. De Haarlemse burgemeesters zagen alsnog af van het gebruik van de gewraakte kerkorde. De hier boven genoemde traditionele manier van predikantsberoeping ontleende haar kracht aan de door zowel kerkenraad en stadsbestuur gedeelde opvatting van de Haarlemse gereformeerde kerk als in de eerste plaats een stadskerk. De wederzijdse loyaliteit tussen de stad en haar kerk woog zwaarder dan eventuele gehoorzaamheid aan bovenlokale, politieke of kerkelijke lichamen. Echter, gedurende de bestandstwisten, bleek uit een kleine reeks conflicten dat deze traditionele loyaliteit aan het stedelijk verband steeds verder erodeerde.

Een jaar later kwam het conflict omtrent de kerkorde al meer boven drijven. In 1613 moest de kerkenraad weer worden vernieuwd. Nu wilden de burgermeesters wel een beroepingsprocedure volgens de kerkorde van 1591. Overleg tussen kerkenraad en stadsbestuur was vruchteloos. De kerkenraad was bereid een compromis te sluiten omtrent het beroepen van predikanten, maar achtte enige overheidsbemoeienis inzake het benoemen van ouderlingen en diakenen uitgesloten. Dit vanwege het feit dat de sociale status van ouderlingen en diaken gelijk stond aan die van de magistraatleden. De Haarlemse kerkenraad zag zich gesteund door de contra-remonstrantse kerken in de Republiek en kon zich met hun hulp verzetten tegen het stadsbestuur. In een poging voorlopig open conflict te vermijden, werd de kerkenraad zoals deze in 1612 was gecontinueerd tot 1615.

In 1615 brak het moment aan om de kerkenraad te vernieuwen, de tegenstellingen hadden zich inmiddels verscherpt. De eerste maanden verliepen als vanouds. De afgevaardigden van de kerkenraad besproken met de burgemeesters de mogelijke kandidaten. Uiteindelijk koos de kerkenraad vier kandidaten, waaruit de burgemeesters er twee mochten kiezen, maar er was nauwelijks sprake van keuzevrijheid.⁵⁴ Twee van de kandidaten zouden voor de burgermeesters onaanvaardbaar zijn, aangezien één in een andere stad moeilijkheden had veroorzaakt en één nog slechts proponent was en voor een stad als Haarlem niet in aanmerking kwam. Toen in juni de beroeping van de eerste predikant, Souterius, eindelijk rond was, stonden de stadsbestuurders op het gebruik van kerkorde beroepingsprocedure van 1591 voor het beroepen van een tweede, nieuwe predikant. Het kostte echter moeite om vier kerkelijke afgevaardigden te vinden die hier aan mee wilden werken. Zeven van de acht ouderlingen keurden het af, slechts één ouderling, tevens magistraatlid, wilde in de benoemingscommissie zitting nemen, naast drie predikanten, die verklaarden dat ze deze procedure niet in strijd achtten met Bijbelse voorschriften. De keuze viel op Spranckhuysen, hij was een begerlijke kandidaat voor de burgemeesters omdat hij ondanks leerstellige zuiverheid geen bezwaar maakte tegen het gebruik van de kerkorde van 1591. Het stadsbestuur dacht hier mee wederom een compromis gevonden te hebben, doch de kerkenraad bleek in overgrote meerderheid niet tevreden met deze benoeming.⁵⁵ Predikant Tetrode en zeven ouderlingen distantieerden zich nadrukkelijk van de hele beroepingsprocedure en verboden de vier predikanten uit naam van de kerkenraad te spreken. In januari 1616 weigerden Tetrode en zijn volgelingen deel te nemen aan de avondmaalsviering. De predikant deed een verzoek aan de burgemeesters om de volgende

⁵⁴ Spaans, *Haarlem na de Reformatie*, 205-209.

⁵⁵ Van der Ree-Scholtens, *Deugd boven geweld*, 212.

avondmaalsvieringen in twee gescheiden bedieningen te houden. De Haarlemse gemeente was in twee kampen verdeeld: één deel dat kerkelijke autonomie volgens calvinistisch, contra-remonstrants model wenste, en één deel dat een zekere mate van overheidsinvloed aanvaardbaar achtte. De kerkenraadsleden bleken feller contra-remonstrants dan de predikanten. In maart 1616 werd nog een laatste verzoeningspoging ondernomen, met de classis⁵⁶ als bemiddelaar tussen kerk en stadsbestuur, maar deze had uiteindelijk weinig succes. Met de vernieuwing van de kerkenraad in 1617 staken er weer moeilijkheden de kop op. Tetrode en Souterius ondertekenden een akte van separatie. Hierin werden de vijf artikelen van de remonstrantie en de kerkorde van 1591 veroordeeld. Tevens verklaarden ze hier mee dat degenen die aan de invoering van alle noviteiten meewerkten, niet langer als broeders werden beschouwd. De scheuring bleek onherroepelijk.⁵⁷

In april 1617 ontdekten de burgemeesters dat de oude kerkenraad van Tetrode, die zich afgescheiden had, een handtekeningenactie voerde. Ze lieten een petitie rond gaan waarin ze de burgermeesters verzochten de kerkenraadsverkiezingen toe te staan op manier die vóór de invoering van de kerkorde van 1591 gebruikelijk was geweest. Deze petitie bleek zeer succesvol. De burgemeesters vatten het echter op als een directe aanval op hun bestuur. Het merendeel van de ondertekenaars bleek van mening dat de magistraat kerkelijke benoemingen aan de kerk diende over te laten. Door de massale ondertekening had een groot deel van de gereformeerde bevolking van de stad zich gedistantieerd van de stedelijke overheid, dezelfde stedelijke overheid die de gereformeerde kerk als publieke kerk moest handhaven. Het stadsbestuur uitte haar wantrouwen en vroeg de schutterij onmiddellijk een nieuwe eed van trouw af te leggen. Door een onbekend aantal schutters, die de petitie eveneens ondertekend hadden, werd geweigerd. Zij werden uit actieve dienst ontslagen, in ruil waar voor zij elke maand een bepaald bedrag moesten betalen voor een vervanger. Bovendien verwijderden de burgemeesters een vijftal mensen uit de stad. Hoewel het stadsbestuur formeel in haar recht stond, kon de verbanning van politieke opposanten in pamfletten gemakkelijk als tirannie worden afgeschilderd.

De val van Oldenbarnevelt en zijn partij in 1618, betekende het einde van de hegemonie van zijn geestverwanten in de Haarlemse magistraat. De ook door Haarlem ingezette waardgelders werden ontslagen en op vijftwintig oktober verzette prins Maurits de wet, waarbij de meerderheid van de zittende raadsleden van het politiek toneel verdween. Bij de beroeping van predikanten en de vernieuwing van de kerkenraad werd na 1618 het

⁵⁶ Een regionale vergadering binnen een protestants kerkgenootschap.

⁵⁷ Spaans, *Haarlem na de Reformatie*, 213-216.

oude gebruik van benoeming in onderling overleg gehandhaafd.⁵⁸ De kerk verkreeg meer invloed, maar de benoemingen bleven afhankelijk van goedkeuring van het stadsbestuur.

De Haarlemse traditie van overleg op stedelijk niveau had in het verleden keer op keer haar kracht bewezen. De Haarlemse gereformeerde kerk was zeer sterk met het stadsbestuur verbonden en werd dan ook in de eerste plaats als stadskerk beschouwd. Echter, in de loop van conflict verschoof het zelfbewustzijn van de gereformeerde kerk, ze ging sterker handelen als onderdeel van de landelijke kerkelijke organisatie. Ook de houding binnen het stadsbestuur veranderde, de invoering van de kerkorde was tenslotte een programmapunt van Oldenbarnevelt en zijn partij en onderdeel van gewestelijke politiek.⁵⁹

Een aantal keer werd er naar immigranten verwezen als drijvende kracht achter de verdedigers van de kerkelijke onafhankelijkheid. De kerkenraad in Haarlem werd gedomineerd door zuidelijke immigranten en een militant contra-remonstrantisme werd geprikkeld door het feit dat degenen die de nieuwe textiel welvaart hadden gecreëerd, uitgesloten werden van de civiele overheid en regenten cirkels. Doch het blijft een forse sprong van het vaststellen van de omvang van de groep Zuid-Nederlandse immigranten naar het bepalen van haar uiteindelijke invloed. De integratie van de immigranten verliep namelijk langzaam. Daarnaast leidde de economische druk als gevolg van de vrede, die ook ernstige gevolgen had voor industriestad Haarlem, tot verslechterde omstandigheden onder de ambachtslieden en dit uitte zich deels in een militante vorm van volks contra-remonstrantisme.⁶⁰

⁵⁸ Spaans, *Haarlem na de Reformatie*, 220-223.

⁵⁹ *Ibidem*, 216.

⁶⁰ Israel, *The Dutch Republic*, 336-337.

VI

Welke oproer vond in Leiden plaats ten tijde van de bestandstwisten?

Ten tijde van de bestandstwisten was er in Leiden sprake van een grote verdeeldheid. De predikanten waren onderling verdeeld en de steun van de magistraat kon de toeloop naar de remonstranten niet aanzienlijk doen vermeerderen: de contra-remonstranten overtroffen altijd hun tegenpartij in aantal, en hun voorsprong werd met het verstrijken van de tijd alleen maar groter. De remonstrantse hagenpreken trokken in 1620 nog maar tweehonderd, driehonderd of vierhonderd toehoorders. Leiden telde 2900 remonstranten, wat eenentwintig procent was van de gereformeerde gemeenschap.⁶¹ In de classis van Leiden deden zich ontwikkelingen voor die van een feitelijke scheuring weinig verschilden. Toen Maurits in 1617 openlijk de kant van de contra-remonstranten koos, liepen de contra-remonstranten weg uit de classis van Leiden. In de steden waar de verdeeldheid het grootst was, laaiden de hartstochten het hoogst op.⁶² In Leiden was de toestand dan ook verre van rustig. Bij de contra-remonstranten openbaarde zich de vooringenomenheid het sterkst. Een algemeen kenmerk was dat ze alleen kerkten bij mannen die hun gevoelens betreffende de predestinatie voorstonden. Indien ze al in een kerk zaten, en later onverwachts bleek dat het toch een remonstrant was die de preekstoel beklom, liepen ze evengoed weer naar buiten.⁶³

In augustus 1617 liet Oldenbarnevelt de Staten van Holland de scherpe resolutie aannemen en in september van dat jaar stond het vroedschap van Leiden het aannemen van twee compagnieën waardgelders toe om rellen te onderdrukken. De schutterijen zouden vol zitten met contra-remonstranten en werden dus onbetrouwbaar geacht door de magistraat.⁶⁴ Doch de inzet van de waardgelders versterkte slechts de onrust onder de stedelijke bevolking, er waren “in de steden van Hollandt grooten onlust ontstaen van wegen het aennemen der waertgelders, in sonderheyt binnen leyden, alwaar eenighe der selfder veel insolentie ende moetwillicheyt tegen de goede Burgers ende inwoonders der stadt hebben gebruyckt, sonder dat sulcks op den Magistraet is gestraft geworden.”⁶⁵ Er braken op drie oktober 1617, de herdenkingsdag van het ontzet van Leiden, ernstige rellen uit tussen delen van de bevolking en de voor ‘quystgelders’ uitgescholden waardgelders. Toen de waardgelders zich voor het

⁶¹ Van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen*, 242-245.

⁶² Ibidem, 330.

⁶³ Ibidem, 322.

⁶⁴ Kooi, *Liberty and religion*, 148.

⁶⁵ W. Baudart, *Memoryen ofte cort verhael der gedenck-weerdichste so kercklicke als wereltlicke gheschiedenissen van Nederland, Vranckrijck, Hooghduytschland, Groot Britannyen, Hispanyen, Italyen, Hungaryen, Bohemen, Savoyen, Sevenburghen ende Turkeyen, van den jaere 1603 tot het jaer 1624 I* (Arnhem 1624-1625) 81.

stadhuis verzamelden, trokken ze beledigingen en spot aan van het volk. Er was “moeyte ende onrust in onse stad voorgevallen, veroorsaect door seecker getal moetwillige jongens [...] die de wacht van de nyeuwe aengenomen soldaten alhyer hebben begonnen te tergen”.⁶⁶ De waardgelders werden nageroepen en bejegend met “schelt ende lasterlicke woorden”. Dit tafereel escaleerde en al snel werden de waardgelders “seer met steenen gequetst”. Als reactie hierop vuurden de troepen over de hoofden van het volk om hen uit een te drijven. Eén persoon kwam om het leven en de oproer liep pas op een eind toen “tegens den avont de schutterie [...] gewapent omtrent het Raedthuys verschenen is”. Ze zetten de straten richting het raadhuis af en wisten de oproer zo te stillen.⁶⁷ De burgermeesters voelden zich echter geenszins meer veilig, en besloten hier een houten ommuring te laten bouwen om het stadhuis, de zogenaamde ‘Arminiaanse schans’.

Ook binnen de schutterij was er sprake van irritatie door de aanwezigheid van de waardgelders. De schutters voelden zich gepasseerd en verzetten zich tegen het wachtlopen van de waardgelders. Volgens hen waren de waardgelders direct verantwoordelijk voor de rellen door hun gedrag jegens de bevolking. Bovendien beweerden sommige schutters dat de waardgelders na de oproer op drie oktober niet op waren gehouden poorters lastig te vallen.⁶⁸ Het conflict in Leiden spitste zich toe op legitimiteit en noodzaak van de nieuwe schutterseed. “De Magistraet bij Leyden noch niet gerustelijck slapende [...] heeft hier en boven ghewilt dat hare burgers ende by name de Schutters Eenen nieuwen eedt souden doen”.⁶⁹ De stadsbestuurders wezen op talloze relletjes en beargumenteerden dat de welstand en rust van de stad alleen door de nieuwe schutterseed kon worden gewaarborgd.⁷⁰ De schutters werden in januari 1617 gevraagd een eed af te leggen, waarin trouw aan de stadsbestuurders en de privileges van de stad werd beloofd:⁷¹ “Wij sweeren ende beloven den Burgermeesters ende Regierders deser stede alle assistentie, hulp ende bijstant te doen, deselve, mitsgader de gerechticheden, privilegiën ende vrijheden deser stede te helpen defenderen en beschermen, alle destructien, berovingen ende commotie binnen deser stede voorvallende te beletten en verhinderen. Soo waerlick helpe ons God Almachtich”⁷²

Een groot aantal schutters weigerde de nieuwe eed af te leggen. Deze schutters waren contra-remonstranten en vreesden door de burgemeesters tegen hun geloofsgenoten te worden

⁶⁶ Kroniek van het historisch genootschap, gevestigd te Utrecht, *Brief van Prins Maurits aan Otto van Gent, Heer van Dieden 1618, betreffende de beroerte te Leiden 1617* deel 26 (Utrecht 1870) 311.

⁶⁷ KHG, *Beroerte te Leiden 1618*, 312.

⁶⁸ P. Knevel, *Burgers in het geweer: de schutterijen in Holland, 1550-1700* (Hilversum 1994) 247.

⁶⁹ Baudart, *Memoryen ofte cort verhael*, 82.

⁷⁰ Knevel, *Burgers in het geweer*, 355.

⁷¹ Ibidem, 172.

⁷² KHG, *Beroerte te Leiden 1618*, 313.

ingezet. Ze verklaarden de nieuwe eed alleen af te willen leggen als de burgemeesters expliciet te kennen gaven dat deze niet van toepassing was in zaken van religie en consciëntie.⁷³ Doch de stadsbestuurders hielden vast aan de oorspronkelijke tekst van de eed, uiteindelijk werden zeshonderd mannen “ontschutterd ende ghecaffteert, goede burgeren ontpoortert en eenighen gebannen”.⁷⁴ Dit zette de oppositie aan en vervaagde de lijnen tussen politieke en religieuze weerstand tot de magistraat van Leiden. Degenen die verzet vertoonden tegen de autoriteit van de magistraat werden direct geassocieerd met het contra-remonstrantisme. Nu was de betrouwbaarheid binnen de schutterij wel enigszins vergroot, maar het schelden op straat ging door. Er brak een heftige pamflettenstrijd uit over de legitimiteit van de eed en vóór en tegenstanders van de zuiveringen vochten hun geschillen in de kroegen en op straat uit. De schutterij en hun aanhang bleven zich organiseren tegen de overheid gedurende de winter en lente. De schutters achtten het gedrag van de door de magistraat ingehuurde troepen allerminst voorbeeldig en waren van mening dat juist de waardgelders onbetrouwbaar waren. Ze wezen hier bij op een voorval in mei 1618, toen de poging van de waardgelders om een menigte weg te drijven bij het stadhuis uit liep tot een volledige rel, waarbij de troepen contra-remonstranten uit hun huizen sleepten en onschuldige omstanders aanvielen.⁷⁵ De Leidse stadsbestuurders dreigden de controle over de situatie te verliezen. Pas toen de Staten van Holland zich openlijk achter de Leidse stadsbestuurders opstelden, herwon het stadsbestuur het initiatief en in juli 1618 werd er definitief met de opstandige schutters af gerekend: hun woordvoerder werd voor twintig jaar verbannen uit de stad. Doch reeds in augustus van dat zelfde jaar, na de inval van Maurits, werden de verwijderde schutters weer in de schutterij opgenomen.⁷⁶

Met de komst van prins Maurits en zijn troepen keerde de onrust, voorheen vooral gericht tegen contra-remonstranten, zich tegen de Leidse remonstranten. Ook nu was er nog regelmatig sprake van oproer en kleinere opstootjes. Zo werd er in 1619 een kleermaker bij straatgevechten door een contra-remonstrant neergestoken⁷⁷ en werden in 1621 deelnemers aan een remonstrantse vergadering, die 's avonds buiten Leiden had plaatsgevonden, bij thuiskomst bij de poort gedwongen één voor één hun naam te laten aantekenen eer ze naar binnen mochten: “sy moesten door t grauw, dat aen de poorten dicht op malkander stondt gepakt, heenen gaen, en wierden daer gestooten, geslagen, met steenen geworpen en van de

⁷³ Knevel, *Burgers in het geweer*, 172.

⁷⁴ Baudart, *Memoryen ofte cort verhael*, 82.

⁷⁵ Kooi, *Liberty and religion*, 151-152.

⁷⁶ Knevel, *Burgers in het geweer*, 193.

⁷⁷ Van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen*, 327.

vesten schandelijk toegeroepen”.⁷⁸ Grotere oproer vond plaats in de maanden april en juli 1619. Op eenentwintig april vond in het huis van de Leidenaar Jan de Knotter de eerste bijeenkomst van remonstranten plaats. Men wilde daar hun eigen leer prediken na dat de contra-remonstrantse leer tot officiële, gereformeerde leer was uitgeroepen. De bijeenkomst bleef echter niet onopgemerkt door het contra-remonstrantse grauw, ze “bedreven niet alleen in het eerst verscheide onhebblijkheden tegens sommige burgers, die ten huise gingen, maer wierpen ook, voor en geduurende de predikatie, met steenen en kegels op de deuren en vensters. Alle voorglasen wierden uitgesmeten, en nae ’t scheiden der vergadering wierdt het gemeene volk [...] so sterk en stout, datse op ’t huis aenvielen, en ’t sonder tegenstandt innaemen, alles rovende, vernielende, en omverwerpende, wat daar te roven, te vernielen en om ver te werpen was. Selfs het dak niet verschoonende, en ’t hout en ’t ijser, nae datse uitgeholt hadden, wegslepde, om ’t te verkopen”. De beroerte duurde drie uur en men ging te keer alsof in het desbetreffende huis zaken gaande waren tegen God en er sprake was van een samenspanning tegen het vaderland.⁷⁹ Na dit voorval hadden de remonstranten hun bijeenkomsten verplaatst naar een boomgaard in Warmond. Dit ging enkele weken goed, totdat men de landdrost Spruitenburg opdracht gaf het te verstoren. Dit bevel voerde hij zeven juli 1619 uit. Toen hij in Warmond arriveerde trof hij daar drieduizend man aan en vond met zijn eigen manschappen maar weinig gehoor.⁸⁰ De preekgangers gingen hem te lijf “met hunne gebloote zijtgeweren, houwen, bylen, stocken, steenen ende ander geweld van wapenen [...] op t geroep van val aen ende: slaet doet”. De drost kwam er nauwelijks levend vanaf. Enkele van zijn dienaren liepen meer of minder ernstige verwondingen op. De remonstranten droegen bijlen en houwelen, deze Leidenaars moesten zich opzettelijk voor ze vertrokken van zwaarder wapentuig hebben voorzien. De overheid nam de zaak zeer ernstig op. Prins Maurits en het Hof van Holland schreven aan de schout van Leiden dat hij tegen een tiental in de brief met name genoemde personen de doodstraf moest eisen. De doodstraf was echter meer bedoelt als dreiging dan dat deze ook daadwerkelijk werd toegepast, de intentie was vooral om de schrik er in te brengen. Het mocht niet baten, in 1621 werd de wacht weer bekogeld.⁸¹

⁷⁸ Van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen* Ibidem, 335.

⁷⁹ G. Brandt, *Historie der Reformatie en andere kerkelijke geschiedenissen, in en omtrent de Nederlanden III* (Amsterdam 1787-1788) 708-709.

⁸⁰ Brandt, *Historie der Reformatie*, 800.

⁸¹ Van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen*, 332-333.

VII

Welke oproer vond in Haarlem plaats ten tijde van de bestandstwisten?

In Haarlem was er sprake van een geheel andere situatie. Er was geen echte tweedeling in de stad, zoals in Leiden. Er waren slechts achthonderd remonstranten in Haarlem, een zeer kleine minderheid binnen de gereformeerde kerk.⁸² De twist draaide in Haarlem immers om de vraag hoeveel invloed de overheid uit zou oefenen op zaken van kerkelijk belang. De Haarlemse overheid had geen oordeel over de leerstelling.⁸³ Alle Haarlemse predikanten waren aanhangers van de contra-remonstrantse leer. Van echt oproer was daarom in Haarlem geen sprake. De enige onrust die er heeft bestaan vóór het einde van de synode van Dordrecht, stond beschreven in het pamflet ‘Haerlemsche Harminiaen’. ‘Harminiaen’ was een ander woord voor een Haarlemse aanhanger van de leer van Arminius. Dit pamflet uit 1618 was gericht tegen het stadsbestuur van Haarlem, de harminiaenen. Volgens de schrijver bandte de magistraat onterecht contra-remonstranten uit de stad, zonder dat er een proces aan vooraf ging. De raad van Haarlem loofde driehonderd gulden uit voor de uitlevering van de auteur van dit verhaal. In het pamflet werd de remonstrantse leer aangeduid als “Spaensche tirannie onder een nieuwe naam”.⁸⁴ Er werden een aantal voorbeelden gegeven van vervolgingen van contra-remonstranten, die volgens de schrijver onterecht waren.

Het eerste voorbeeld ging over Dirk Dirszoon Cronenburgh. Bij hem was een pamflet aangetroffen dat de vorm had van een brief, die een Jan Gijsbertszoon in september 1615 aan burgemeester Gerrit van der Laan geschreven zou hebben. Deze brief bevatte tal van lasterlijke aantijgingen aan het adres van Van der Laan. Zowel zijn openbare optreden als zijn persoonlijk leven werden gelaakt. Dirk had de brief aan een aantal vrienden laten lezen, die hadden de brief zonder zijn medeweten gekopieerd, waardoor de inhoud onder de mensen gekomen was. De schout daagde Cronenburgh voor de schepenvank voor opruiing. Toen hij niet verscheen werd hij voor vijftig jaar uit Haarlem gebannen.⁸⁵ De schrijver van het pamflet vroeg zich af of de Heeren van Haarlem hier juist hadden gehandeld, en niet enkel zo handelden vanwege “haeren boosen haet diese dragen tegens alle geenighe die d’oude suyvere waerheyte bekennen ende de nieuwe harminiaensche seckte verwerpen”.⁸⁶

⁸² Van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen*, 244.

⁸³ B. Tideman, *De Remonstranten te Haarlem: herinneringen en wenken bij het verlaten der oude en het betrekken van de nieuwe kerk der Remonstranten te Haarlem* (Haarlem 1887) 130-131.

⁸⁴ Knuttel 2557, *Den Haerlemschen Harminiaen, dat is, verhael van de vreet-heydt der Heeren van Haerlem, een jaer oft drye herwaerds ghepleeget aen verscheyden goede patriotten : dienende tot meerder openbaringe van hare justificatie* (1618) 3-4.

⁸⁵ Spaans, *Haarlem na de Reformatie*, 220.

⁸⁶ Knuttel 2557, *Den Haerlemschen Harminiaen*, 7.

Een tweede voorbeeld betrof de wever Gijsbrecht Janszoon. Gijsbrecht had over een glas bier woorden gekregen met drie stadssoldaten, toen zij de ondertekenaars van de petitie voor kerkenraadsverkiezingen op de oude manier (die in 1617 rond was gegaan) de schuld gaven van de ‘muitelij’ in Haarlem. Ze scholden alle ondertekenaars en vreemdelingen – waarmee de zuidelijke immigranten bedoeld werden – voor dieven en landverraders uit: “Ghy Teyckenaers sijt niet dan dieven ende lantverraders!”.⁸⁷ Gijsbrecht had daarop de ondertekenaars verdedigd, en de soldaten gevraagd of de prins, die ook een vreemdeling was, in hun ogen soms ook een landverrader was. De soldaten hadden hem aangegeven en hij werd na enige tijd verbanen. De aanklacht tegen hem luidde laster tegen de prins, wat tamelijk onlogisch klinkt. Mogelijk was Gijsbrecht lid van de oppositie tegen het beleid van de burgemeesters en was de kroegruzie een provocatie geweest om hem openlijk tot verdediging van de handtekeningenactie te brengen.

Een volgend voorbeeld was dat van Elias Christiaenszoon. Hij werd ontschutterd omdat hij, toen de eed van trouw ook van hem verlangd werd, zei “dat hy den heeren wel wilde den eedt doen, als die waer niet in street met de consciëntie”.⁸⁸ Toen hij vervolgens weigerde het maandgeld te betalen voor een vervanger, omdat hij onvrijwillig uit de actieve dienst ontslagen was, werd ook hij verbannen.

Dan het verhaal van Abraham de Block, een lid van de oude kerkeraad. Hij had de goede naam van Cornelis IJsbrandts geschaad, die diaken in de nieuwe kerkenraad en oud schepen was. IJsbrandts zou de ondersteuning vanwege de diaconie verminderd hebben voor lidmaten die de petitie hadden ondertekend. Bovendien wist De Block te vertellen dat de diaken gesignaleerd was in een bordeel. De Block werd niet door schout en schepenen veroordeeld, maar door de burgemeesters uit de stad gezet. Tenslotte werd in december 1618 Matthias Damius, die in een reeks van vinnige pamfletten de handelwijze van de dolerende – de contra-remonstranten – had verdedigd, voor eeuwig uit de stad verbannen.⁸⁹

Ondanks de duidelijke, contra-remonstrantse meerderheid was er in Haarlem eveneens sprake van een krachtige, remonstrantse minderheid, ook op leerstellig gebied.⁹⁰ Na de synode van Dordrecht bleek dat Haarlem een veilige schuilplaats was voor remonstranten. Op zes januari 1623 reisden de directeuren van de remonstrantse gemeente af naar Haarlem. Poppius, Niellius en Van den Borre verbleven bij ene Simon Le Febre. Op zaterdag eenentwintig januari vertrok Van den Borre ‘s ochtends vroeg naar Leiden en tegen de middag werden

⁸⁷ Knuttel 2557, *Den Haerlemschen Harminiaen*, 20.

⁸⁸ Ibidem, 19.

⁸⁹ Spaans, *Haarlem na de Reformatie*, 221.

⁹⁰ Tideman, *De Remonstranten te Haarlem*, 15.

Niellius en Poppius gewaarschuwd dat zij door de schout van Haarlem, Cornelis van Teylingen, werden gezocht. De vrouw van le Febre zette een ladder tegen de muur onder hun raam om hen te laten ontsnappen. Poppius was reeds half van de ladder toen hij gegrepen werd, Niellius werd nog “te krage gevat”. Tevergeefs smeekten ze om vrijheid. “Poppius ging vooruit met de bonte muts op het hoofd, zijn nachthemd aan en vilten pantoffels aan de voeten”. Ze werden ieder in een afzonderlijke gevangenis gebracht. Poppius en Niellius werden goed behandeld, maar streng buiten bezoek gehouden. Op twee en drie februari werden ze verhoord. Men wilde dingen te weten komen over de inrichting van de remonstrantse partij. Op tien mei 1623 werden beiden uiteindelijk veroordeeld tot een levenslange gevangenisstraf in slot Loevenstein.⁹¹

⁹¹ Tideman, *De Remonstranten te Haarlem*, 21-23.

Conclusie: Een vergelijking tussen Leiden en Haarlem

De jaren van de bestandstwisten waren voor zowel Leiden als Haarlem roerige tijden, met veel onrust en instabiliteit onder het volk, binnen de kerk en in het stadsbestuur. Om een goede vergelijking te maken tussen de oproer die plaatsvond in beide industriesteden, is het duidelijk weergegeven van alle relevante verschillen en overeenkomsten noodzakelijk.

In de eerste plaats dan de achtergrond van beide steden: Leiden en Haarlem waren beide industriesteden waar de textielindustrie de meest vooraanstaande economische pijler vormde. Deze textielindustrie maakte in beide steden een periode van groei door na de opstand, die grotendeels te danken was aan de grote stroom van vluchtelingen uit de zuidelijke Nederlanden. De immigranten oefenden echter niet enkel invloed uit op economisch gebied. Het felle calvinisme van de vluchtelingen uitte zich gedurende de bestandstwisten in zowel Haarlem als Leiden. Duidelijk is dat de zuiderlingen steeds met grote hartstocht aan de strijd mee deden, en bijna altijd aan de kant van de contra-remonstranten.

Terwijl Leiden reeds in 1572 over ging naar de kant van de Opstand, bleef Haarlem nog afkerig tot 1577. In Leiden ontstond na een korte periode van tolerantie, opgedrongen door Willem van Oranje, al snel een anti-katholiek sentiment. Haarlem bleef daarentegen, ook toen de vier jaar van officiële tolerantie eindigden, nog lang neigen naar het katholicisme en stelde zich tolerant op tegen andere confessies dan de gereformeerde. Ondanks deze verschillen was het duidelijk dat in beide stadsbesturen de wens bestond om de predikanten van de stad te benoemen. De burgemeesters in Leiden, Van Hout net als zijn opvolger, kozen vóór en tijdens de bestandstwisten duidelijk de kant van Oldenbarnevelt. Dit kon ook worden geconstateerd in Haarlem, waar zowel burgemeester De Haen als Van der Laan pro-Oldenbarnevelt waren. Leiden maakte reeds in 1579 een roerige periode door omtrent de natuur van de publieke kerk en de rol van het magistratuur er in. In Haarlem bleef echt conflict tot de aanvang van de bestandstwisten uit. Dit was grotendeels te danken aan de intensieve samenwerking tussen de kerk en het stadsbestuur. De Haarlemse gereformeerde kerk was zeer sterk met het stadsbestuur verbonden en werd dan ook in de eerste plaats als stadskerk beschouwd.

Gedurende de bestandstwisten was er één zeer belangrijk onderscheid tussen de steden. Waar het in Leiden om het leergeschil draaide en er sprake was van een grote verdeeldheid, draaide het in Haarlem enkel om de kerkorde van 1591 en waren alle predikanten contra-remonstrants. Desalniettemin volgden beide steden het tolerantiebeleid van de Staten van Holland. Door zowel de Haarlemse als de Leidse magistratuur werden

meerdere pogingen gedaan het conflict te sussen. Zo bevroren beide steden in 1612 de kerkenraad, in een poging de spanningen die steeds ontstonden bij het beroepen van predikanten op te lossen. De oorzaak van het felle contra-remonstrantisme binnen de Leidse en Haarlemse aanhang van Gomarus lag enerzijds in de felheid van de zuidelijke immigranten, afkerig van alles dat af week van het strenge calvinisme. Ondanks dit gegeven is het slecht in te schatten hoeveel invloed de immigranten daadwerkelijk hadden binnen de kerkenraad. Anderzijds was het te wijten aan de economische situatie die in beide industriesteden rond 1616 verslechterde als gevolg van de vrede.

Tenslotte een vergelijking tussen het ontstane oproer ten tijde van de bestandstwisten. De grote verdeeldheid die er in Leiden heerste zorgde voor veel oproer en grote onrust. In Haarlem was er niet echt sprake van verdeeldheid en was er amper sprake van onrust. Het aannemen van de waardgelders gaat in Leiden gepaard met veel rellen, met het oproer van 1617 als hoogtepunt. In geen van de literatuur of bronnen over Haarlem is verdere informatie te vinden over de waardgelders. Bekend is dat ze ook in Haarlem werden aangenomen, maar van oproer als gevolg wordt niet gesproken. Het is nu dus de vraag of er simpelweg niets gebeurd is in Haarlem, of dat er van de onrust die zich er afspeelde nu eenmaal niks is vastgelegd. Vertrouwende op het feit dat Joke Spaans grondig onderzoek heeft gedaan naar de situatie in Haarlem eind zestiende begin zeventiende eeuw, verwacht ik dat het eerst gestelde de meest reële conclusie is.

Hoewel er in zowel Haarlem als Leiden van de schutterij geëist werd dat ze een nieuwe eed aflegden aan het stadsbestuur, waren de gevolgen wederom in beide steden nogal verschillend. Waar ook dit in Leiden weer tot veel oproer leidde, werd er in de literatuur over Haarlem wel gesproken over ontslagen, maar niet over verdere onrust. Wat we in Haarlem wel zien, is dat vóór de wetsverzetting veel contra-remonstranten (onterecht) beschuldigd werden van allerlei misdaden en vaak als straf verbannen werden. Dit was echter vooral na aanleiding van de petitie die in 1617 rond ging en die werd gezien als een aanval direct gericht tegen het stadsbestuur.

Na de wetsverzetting is er in Leiden sprake van kleine en grotere rellen tussen contra-remonstranten en remonstranten, vooral na aanleiding van geheime bijeenkomsten of vergaderingen van de remonstranten. In Haarlem keert het tij zich ook, en is er één voorbeeld te noemen van een aantal leiders van de remonstrantse gemeenschap die gearresteerd worden. Samenvattend was er dus in Leiden veel sprake van oproer, terwijl er in Haarlem niet of nauwelijks sprake van echt oproer ten tijde van de bestandstwisten, enkel wat losse arrestaties en vervolgingen. Dit enorme verschil is mijns inziens vooral te beschouwen als een gevolg

van het feit dat het in Haarlem enkel om de kerkorde ging, en van het feit dat er ook niet of amper sprake was van verdeeldheid binnen de stad. Daarnaast verwacht ik dat de traditie van stedelijk overleg tussen kerk en stadsbestuur geen geringe bijdrage heeft gehad aan het behoud van de rust gedurende de twisten. Bovendien was de gereformeerde kerk in Haarlem lange tijd meer een stadskerk, die zich niet identificeerde met de landelijk gereformeerde kerk, en dus ook niet met de kerkelijke oproer die zich in het grootste deel van de Republiek afspeelde.

Literatuurlijst

Literatuur

Allan, Francis *Geschiedenis en beschrijving van Haarlem: van de vroegste tijden tot op onze dagen* III (Haarlem 1880)

Baudart, Willem, *Memoryen ofte cort verhael der gedenck-weerdichste so kercklicke als wereltlicke gheschiedenissen van Nederland, Vranckrijck, Hooghduytschland, Groot Britannyen, Hispanyen, Italyen, Hungaryen, Bohemen, Savoyen, Sevenburghen ende Turkeyen, van den jaere 1603 tot het jaer 1624* I (Arnhem 1624-1625)

Blok, Peter Jan, *Geschiedenis eener Hollandsche stad. Eene Hollandsche stad onder de Republiek* ('S-Gravenhage 1916)

Brandt, Gerard, *Historie der Reformatie en andere kerkelijke geschiedenissen, in en omtrent de Nederlanden* III (Amsterdam 1787-1788)

Deursen, Arie Theodorus van, *Bavianen en Slijkgeuzen. Kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt* (Assen 1974)

Deursen, Arie Theodorus van, *Mensen van klein vermogen. Het kopergeld van de Gouden Eeuw* (Amsterdam 1992)

Dorren, Gabrielle, *Eenheid en verscheidenheid. De burgers van Haarlem in de Gouden Eeuw* (Amsterdam 2001)

Gerlach, H., 'Het bestand in de Noordelijke Nederlanden 1609-1621', in: D.P. Blok (ed.), *Algemene geschiedenis der Nederlanden* VI (Bussum 1979) 298-314.

Israel, Jonathan, *The Dutch Republic* (Oxford 1995)

Knevel, Paul, *Burgers in het geweer: de schutterijen in Holland, 1550-1700* (Hilversum 1994)

Kooi, Christine, *Liberty and religion. Church and State in Leiden's Reformation, 1572-1620* (Leiden 2000)

Nijenhuis, W., 'De publieke kerk veelkleurig en verdeeld, bevoorrecht en onvrij 1579-1621', in: D.P. Blok (ed.), *Algemene geschiedenis der Nederlanden, deel 6* (Bussum 1979) 325-343.

Ree-Scholten, Geziena Frouke van der, *Deugd boven geweld: een geschiedenis van Haarlem, 1254-1995* (Hilversum 1995)

Reitsma, Johannes, *Geschiedenis van de Hervorming en de Hervormde Kerk der Nederlanden* ('s-Gravenhage 1949)

Spaans, Joke, *Haarlem na de Reformatie. Stedelijke cultuur en kerkelijk leven, 1577-1620* (Leiden 1989)

Tideman, Bruno, *De Remonstranten te Haarlem: herinneringen en wenken bij het verlaten der oude en het betrekken van de nieuwe kerk der Remonstranten te Haarlem* (Haarlem 1887)

Bronnen

Kroniek van het historisch genootschap, gevestigd te Utrecht, *Brief van Prins Maurits aan Otto van Gent, Heer van Dieden 1618, betreffende de beroerte te Leiden 1617* deel 26 (Utrecht 1870)

Knuttel 2557, *Den Haerlemschen Harminiaen, dat is, verhael van de vreet-heydt der Heeren van Haerlem, een jaer oft drye herwaerds ghepleeght aen verscheyden goede patriotten : dienende tot meerder openbaringe van hare justificatie* (1618)